

اخلاق مناظره علمی در سیره امام رضا علیه‌السلام

آزادی بحث و انتقاد در مسائل مختلف علمی و مذهبی، یکی از ویژگی‌های فرهنگ اصیل اسلامی است. در تاریخ زندگی پیامبر گرامی اسلام ﷺ و همچنین سیره اهل بیت ﷺ موارد بسیاری یافت می‌شود که مخالفان با آنها به مناظره و بحث و گفت‌وگو می‌نشستند و نقدها و اشکالات خود را با کمال آزادی و صراحت بیان می‌نمودند بدون اینکه کوچک‌ترین اهانت و تعرضی نسبت به آنها واقع شود.۱ مناظره در کنار برهان و موعظه، یکی از روش‌های مبارزه با عقاید و باورهای نادرست و دعوت به راه حق و درست است؛ چنانچه در قرآن کریم خطاب به پیغمبر اکرم ﷺ چنین آمده است: ﴿ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِۖ وَ الْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَ جَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ؛ مردم را با حکمت و اندرز نیکو به راه پروردگارت دعوت کن و با آنان به نیکوترین شیوه به بحث بپرداز.﴾۲ جدال احسن، سالم‌ترین و نیکوترین روش در مناظره برای روشن شدن حق است. تأثیر و نقش گفت‌وگوها و مناظرات علمی در اقتناع اندیشه‌ها و تبلیغ معارف اسلامی به‌گونه‌ای است که در قرآن کریم و سیره پیامبرﷺ و اهل بیت ﷺ همواره مورد توجه و تأکید واقع شده است؛ چراکه یک گفت‌وگوی علمی سالم و مطلوب، چراغ روشنگری است برای هدایت و سعادت انسان‌هایی که با فطرت پاک خویش در پی حقیقت و زدودن خس و خاشاک جهل و گمراهی از دل خویش هستند. شکوفایی اندیشه‌ها و رفع جهالت‌ها و شبهات فکری و اعتقادی در حوزه‌های مختلف و توسعه و گسترش فرهنگ اسلام، در پرتو مناظرات علمی، تنها با رعایت اصول و ارزش‌های اخلاقی امکان‌پذیر هست؛ چراکه در غیر این صورت، این‌گونه محافل، جز تکبر، خودبزرگ‌بینی، شکستن حرمت‌ها، دشمنی‌ها و کینه‌توزی‌ها و پایمال شدن عزت و کرامت انسانی و گرفتاری در دام وسوسه‌انگیز مراء و جدال شیطانی، نتیجه‌ای در برنخواهد داشت. در جامعه کنونی برای رشد کمی و کیفی مناظرات علمی، تبیین الگو و مدل یک گفت‌وگو و مناظره مناسب و ثمربخش با توجه به تعالیم اسلامی و سیره اهل بیت ﷺ، امری لازم و ضروری است. در پژوهش حاضر تلاش شده، با توجه به مناظرات امام رضا ﷺ، الگویی کامل‌تر و جامع‌تر از مهمترین ارزش‌های و اصول اخلاقی مناظره ارائه گردد که شامل الزامات اخلاقی- حرفه‌ای قبل از مناظره، ارزش‌ها و اصول اخلاقی حین مناظره و آداب علمی و هنجارهای رفتاری حین مناظره می‌شود.

• اخلاق مناظره علمی چیست؟

اخلاق مناظره، به مجموعه‌ای از مباحث اطلاق می‌شود که توصیف و تبیین بایدها و نیایدهای هنجاری حاکم بر سطح گفت‌وگوهای علمی می‌پردازد.۳ به‌عبارتی اخلاق مناظره، ارزش‌ها و فضائل اخلاقی را که هریک از طرفین گفت‌وگو ملزم به رعایت آن می‌باشند، مورد بحث و بررسی قرار می‌دهد؛ ارزش‌های اخلاقی که در صورت عدم رعایت آن‌ها، مناظره از هدف اصلی خویش که کشف حقیقت باشد، دور می‌شود.

• الزامات اخلاقی –حرفه‌ای قبل از ورود به مناظره

۱.اخلاص در نیت

پاک‌سازی نیت از شائبه‌های غیرالهی و سازماندهی کوشش‌های علمی در جهت اهداف الهی، در حقیقت از محوروی ترین الزامات اخلاقی است که در حوزه علم و دانش‌اندوزی مطرح می‌شود؛ اما گاهی برخی از اهداف و اغراض دنیایی و نادرست مانند: مال‌دوستی، جاه‌طلبی، شهرت‌طلبی، برتری‌جویی و فخرپروشی سبب می‌شود، انسان از مسیر صحیح حرکت علمی خارج شده و در این مسیر، جز خسران و زیان‌کاری برایش حاصل نشود. ایاصلت می‌گوید: خدمت امام رضا ﷺ عرض کردم: از حضرت صادق ﷺ برای ما روایت شده است که «اگر کسی علم و دانش را از آن جهت بخواهد که با دانشمندان دیگر به ستیز درافتد و یا بر سفیهان و سبک‌مغزان بنزاز و یا برای جلب نظر مردم از آن استفاده کند، جایگاه خویش را در آتش جهنم آماده ساخته است.» امام فرمود: «جدم درست فرموده‌اند.»۴

۲.بهره‌مندی از دانش و تخصص لازم

یکی دیگر از مهم‌ترین الزامات اخلاقی–حرفه‌ای قبل از مناظره، آگاهی و تخصص است. طرفین مناظره باید در حوزه و مسئله مورد بحث از توانایی لازم علمی برخوردار باشند؛ چراکه طرح مطالبی که انسان از آنها آگاهی لازم و کافی ندارد و یا اظهار سخنانی که به‌ظاهر سطح دانش انسان را فراتر از آنچه که هست، نشان می‌دهد؛ مهم‌ترین عامل به وجود آمدن شایعات و شبهه‌ها و اختلافات

جدید می‌باشد. همچنین زمینه‌های خودفریبی علمی و فخرپروشی و برتریبنی را نزد فرد فراهم می‌آورد و مناظره علمی را از مسیر صحیح و نیل به اهداف مدنظر باز می‌دارد.

احادیث متعددی از امام رضا ﷺ درباره کسب معرفت، علم و دانش به‌نقل از پیامبر و امیرالمؤمنین ﷺ، روایت شده است که فراگیری دانش را وظیفه هر مسلمانی برمی‌شمارد و حکمت و دانش را گم‌شده انسان مؤمن معرفی می‌کند.۵ اساس مناظره‌های علمی بر فضیلت دانش و معرفت بنیان نهاده شده است.

در مورد دانش امام رضا ﷺ از اسحاقبن موسی‌بن جعفر ﷺ چنین نقل شده است که: «پدرم به فرزنداناش می‌فرمود: این برادر شما علی عالم آل‌محمد ﷺ است، مسائل خود را از وی بپرسید و مطالب او را نگهداری کنید.»۶

همچنین از ابراهیم‌بن عباس صولی در مورد علم حضرت چنین نقل شده است که هیچ‌گاه ندیدم، از امام رضا ﷺ سؤالی بشود که حضرت پاسخش را ندادند. مأمون بارها او را در مور موضوعات مختلف می‌آزمود و امام هر بار با تمسک به آیات قرآن کریم، به‌طور کامل به او پاسخ می‌داد. هیچ‌کس را داناتر از علی‌بن موسی‌الرضاﷺ ندیدم و هیچ دانشمندی را ندیدم، جز اینکه به آنچه من می‌گویم، شهادت دهد.»۷

امام رضا ﷺ به علوم و زبان‌های مختلف آگاه بودند و در مناظرات با زبان خودشان و با استناد و استدلال به منابع علمی خصم، دلایل آنها را باطل و آنها را مغلوب دانش بی‌کران خود می‌نمودند. چنانچه امام در جواب حسن‌بن محمد فرمود: «نوفلی می‌دانی مأمون چه وقت پشیمان می‌شود؟ گفتم آری! فرمود: وقتی بشنود که با اهل تورات توراتشان و با انجیلیان را انجیل خود آن‌ها و با اهل زبور به‌وسیله زبور و با ستاره‌پرستان با زبان عبری و با زردشتیان به زبان فارسی و با رومیان با زبان رومی و با مذهب‌شناسان مختلف به زبان خودشان استدلال نمایم. وقتی همه را مغلوب نمایم و استدلالشان را باطل

کنم و حرف خود را پس بگیرند و سخن مرا بپذیرند، آن وقت می‌فهمد که مسندی که بر آن تکیه نموده، استحقاق ندارد و در این موقع پشیمان می‌شود.»۸

• ارزش‌ها و اصول اخلاقی حین مناظره

۱. صداقت و راستی

در روایتی از امام رضا ﷺ خطاب به حضرت عبدالعظیم چنین آمده است که:«ای عبدالعظیم! به دوستان ما از جانب ما سلام برسان و به آنان بگو که راهی برای نفوذ شیطان در خودشان قرار ندهند و آنان را به راست‌گویی در سخن و ادای امانت امر کن. همچنین به آنان امر کن که سکوت کنند و در آنچه برای آن‌ها فایده ای ندارد، جدال و گفت‌وگو را ترک کنند.»۹ بنابرین راست‌گویی و صداقت از مهم‌ترین اصول و ارزش‌های اخلاقی است که طرفین گفت‌وگو باید در تمام مراحل مناظره مدنظر داشته باشند؛ چراکه بدون رعایت آن، مناظره علمی از مسیر حقیقت‌جویی خارج می‌شود. دروغ، نیرنگ، فریب، نفاق و دورویی و بسیاری از زرایل و آسیب‌های اخلاقی دیگر، سبب از بین رفتن بنیان و اساس ارزش‌های اخلاقی در مناظرات علمی است.

۲.عدالت و انصاف

امام رضا ﷺ همواره در مناظرات علمی خویش به این نکته توجه داشت که جانب عدل و انصاف رعایت شود و این نکته را به خصم خود نیز گوشزد می‌کرد. تأکید امام بر این مسئله حاکی از این است که اصولاً بدون رعایت این نکته، روند مناظره از هدف و مقصود که کشف حقایق و رفع ابهامات و جهالت‌هاست، دور می‌گردد و جز سردرگمی و جهالت بیشتر نتیجه‌ای در بر نخواهد داشت؛ به‌عنوان مثال حضرت در یکی از مناظرات خویش با شخصی به‌نام عمران صابی می‌فرماید: «پرس ولی انصاف را از دست مده و از سخن باطل و فاسد و منحرف از حقٔ بپرهیز»۱۰ و یا در مناظره امام و جاثلیق چنین آمده است که وقتی او از امام می‌خواهد تا دو شاهد عادل نصرانی بر نبوت پیامبر ﷺ شهادت دهند، امام رضا ﷺ خطاب به وی چنین می‌فرماید: «اکنون انصاف

را رعایت کردی ای نصرانی.»۱۱

۳. بردباری و سعه صدر

در یکی از مناظرات امام رضا ﷺ زمانی که سلیمان مروزی برای چندمین بار ادعای غلط خویش را تکرار می‌کند، مأمون به او می‌گوید: وای بر تو ای سلیمان! چقدر این حرف غلط را تکرار می‌کنی؟! این سخن را قطع کن و به سراغ مطلب دیگری برو؛ چون نمی‌توانی جواب دیگری را بدهی؛ اما امام با کمال احترام فرمودند: رهایش کن! صحبتش را قطع نکن و بعد از سلیمان خواستند که کلاش را ادامه دهد.»۱۲ امام در حقیقت با صبر و حوصله خویش، چندین بار به سلیمان فرصت می‌دهند تا سخن بگوید و دلایل خویش را به وجوه مختلف بیان نماید تا اینکه خود به جایی برسد که حقیقت را بشناسد و در برابر آن تسلیم شود. با اینکه سلیمان در این مناظره چندین مرتبه مطالب اشتباه خود را تکرار می‌کرد و به دفعات دچار تناقض در گفتار شده بود، امام با صبر و متانت با او سخن می‌گفت و به او این فرصت را می‌داد تا سؤال خویش را دوباره مطرح کند تا اینکه در نهایت با پاسخ‌های محکم و قطعی امام نشانه‌های عجز و شکست بر صورت سلیمان ظاهر گردید و او در برابر اقبالوس علم و شایستگی امام حیران شد و سکوت اختیار کرد. مأمون رو به او کرد و بحث امام را ستود، گفت: ای سلیمان، او داناترین هاشمی است.»۱۳

• آداب علمی و هنجارهای رفتاری در مناظره

۱.حسن استماع و دریافتن مقصود مخاطب

در گفت‌وگوهای علمی که در حقیقت هدف، بیان درستی‌ها و نادرستی‌های یک اندیشه است، طبیعتاً نخستین شرط این کار، آن است که آن سخن را به‌درستی فهمیده باشد. نقد بدون فهم و رد بدون درک، نشانه گستاخی جاهلانه و حق‌ناشناسی نقاد فاست.

برای فهم سخن طرف مقابل، طرفین مناظره باید خوب به سخنان یکدیگر گوش فرا دهند و فکر و ذهن خود را به آنچه بیان می‌شود؛ معطوف کنند و قبل از پایان یافتن سخن و یا سؤال گوینده، کلام او را قطع نکنند. امام

رضا ﷺ در مناظرات خویش این نکات را رعایت و در برخی از موارد نیز به طرف مقابل گوشزد می‌کردند. در مناظره ایشان با عمران صابی، امام می‌فرماید: پاسخ سؤالت را می‌دهم؛ ولی خوب دقت کن و گوش فرا بده و در آنچه پرسیدی، خوب تأمل و تعقل کن؛ زیرا که این سؤال از مشکل‌ترین مسائلی است که بر مخلوقات وارد می‌شود و کسی که عقل او متفاوت باشد، یعنی حواس او جمع نباشد، آن را نمی‌فهمد؛ لیکن صاحبان عقل و تفکر که انصاف داشته باشند، از فهم آن عاجز نیستند.»۱۴ بنابرین در موقع مناظره، به‌ویژه در مناظرات علمی، طرفین باید ذهن و حواس خود را بر شنیدن سخن یکدیگر معطوف و متمرکز کنند و علاوه بر این، کلام یکدیگر را قطع نکنند تا مناظره به جدال و منازعه کشیده نشود.

۲. سخن گفتن به‌اندازه فهم مخاطب

اصولاً توجه به مخاطب و فهم در مناظرات امام رضا ﷺ نقش ویژه‌ای داشته است. امام همواره بر سخن گفتن با مردم به‌اندازه فهم آنها تأکید می‌کنند: «وَ یَكَلِّمُ النَّاسَ بِمَا یَعْرِفُونَ وَ یَكْفُ عَمَّا یُنْكَرُونَ؛ و با مردم به آنچه می‌شناسند، سخن گوید و از آنچه انکار می‌نمایند و نمی‌دانند، باز ایستد.»۱۵

در این حدیث امام (به این نکته اشاره می‌کنند که هنگامی که مردم در گفت‌وگوهای خویش از مسائل پیچیده و غامضی مثل توحید و صفات الهی سؤال می‌کنند، پاسخ‌گو باید به‌اندازه فهم و درک آنها پاسخ بگوید. از این گذشته گاهی از اوقات در چنین مسائلی امام به پاسخ‌های ساده و مناسب فهم و اجماع عموم استناد می‌نمود؛ چنانچه در سؤال از توحید، امام می‌فرمودند که آیات سوره توحید را در پاسخ به مردم و در پاسخ از کیفیّت صفات الهی آیه شریفه ﴿لَیْسَ کَمِثْلِهِ شَیْءٌ﴾ بخوانید.۱۶

این در حالی است که امام در مناظره خویش با یکی از دانشمندان کلامی به‌نام سلیمان مروزی پیرامون اراده الهی و سائر صفات خداوند به‌تفصیل گفت‌وگو و با دلایل عقلی و نقلی خصم خود را ساکت می‌نمایند.»۱۷

بنابرین در مناظرات علمی تخصصی در حوزه‌های مختلف، به‌ویژه مناظره‌هایی که از رسانه‌های عمومی پخش می‌شود، همواره باید به این نکته‌ها و ظرافت‌ها توجه شود و مناظره‌کنندگان مسائلی را مطرح نکنند که فهم آن برای عامه سخت و پیچیده است و سبب القای شبهه در سطح کلان جامعه و ساده‌ترین مسائل اعتقادی عامه مردم می‌شود.

۳.دلیل و منطق داشتن دعای و مستندگویی

امام رضا ﷺ نیز در مناظرات علمی خود، به‌مرابت از استدالات عقلی برای اثبات مدعیات دینی بهره برده‌اند. بازگشت بسیاری از این استدالات به اصول اولیه عقلی همچون استحاله اجتماع نقیضین و غیره می‌باشد؛ به‌عنوان نمونه هنگامی که سلیمان مروزی به ایشان عرض می‌کند که اراده خداوند عین ذات خداوند نیست؛ ولی اراده او چیزی غیر از ذات خداوند هم نیست، امام در پاسخ به او چنین می‌فرماید: هنگامی که می‌گویی اراده خداوند عین ذات او نیست، بایستی چیزی غیر از او باشد و هنگامی که می‌گویی اراده چیزی غیر از ذات خداوند نیست، نتیجه آن می‌شود که اراده خداوند عین ذات اوست.»۱۸ امام در مناظرات خود به‌گونه‌ای منطقی بحث را مطرح می‌کردند که تمام راه‌ها بر مخالف بسته شود و سرانجام با ارائه ادله محکم، طرف مقابل خویش را قانع می‌نمود.

۴.احترام و تکریم

در مناظره امام رضا ﷺ با سلیمان مروزی، وقتی که حضرت با بیان قاطع، دلایل سلیمان را رد نمودند و تناقض گویی وی آشکار شد، همه حاضران در جلسه و از جمله مأمون خنديدند؛ ولی امام از مردم خواستند که نسبت به سلیمان رفق و مدارا و ملایمت به خرج دهند.»۱۹ علاوه بر این امام در مناظره فرصت را در اختیار طرف مقابل خویش می‌گذاشت و با تکریم و احترام اجازه می‌داد تا سؤالات خود را بپرسد و حتی گاهی خود ایشان، بر فهم مطلب تأکید نموده و می‌فرمود: «باز سؤالت را ادامه بده.»۲۰

منبع: اخلاق، زمستان ۱۳۹۸ - دوره ۹، شماره ۵۸ ،نویسنده: علیزاده، مهدی؛ دهقانی فیروزآبادی، وحید

تلیخیص و ویرایش: علیرضا مکتب‌دار

• پی‌نوشت‌ها

- ری‌ن شهری، محمد، بحث آزاد در اسلام، ص ۱۱-۱۳؛
- تجل: ۱۲۵؛
- جمعی از نویسندگان، اخلاق کاربردی، ص ۷۸؛ شریفی، احمدحسین، آیین زندگی، ص ۲۴۳؛
- صدوق، ابن بابویه، عیون أخبارالرضا ﷺ، ج ۱، ص ۳۰۷؛
- طوسی، محمدبن الحسن، الأمالی، ص ۵۶۹ و ۶۲۵؛
- طوسی، فضل‌بن حسن، إعمال‌الوری بأعلام‌الهدی، ج ۲، ص ۶۴؛
- امین، سلیم‌محسن، سیره معصومان ﷺ، ج ۵، ص ۱۴۷؛
- صدوق، ابن بابویه، التوحید، ج ۲۱۹؛
- مفید، محمدبن محمد، الاختصاص، ص ۲۴۷؛
- صدوق، ابن بابویه، عیون أخبارالرضا ﷺ، ج ۱، ص ۱۶۸؛
- همان، ص ۱۵۷؛
- صدوق، ابن بابویه، التوحید، ص ۴۵۰؛
- شریف قزوینی، باقر، پژوهشی دقیق در زندگانی امام رضا ﷺ، ص ۲۰۰-۱۹۹؛
- صدوق، همان، ص ۴۳۹؛
- مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، ج ۲، ص ۶۹؛
- صدوق، همان، ص ۹۵؛
- صدوق، أخبارالرضا ﷺ، ص ۱۹۳-۱۸۳؛
- صدوق، التوحید، ص ۴۵۳؛
- همان، ص ۴۴۵؛
- همان، ص ۳۵۱؛

کتاب تفسیر سوره جمعه، متن ویراسته جلسات تفسیر این سوره است که در دوران مسئولیت ریاست جمهوری آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای در جمع پاسداران و اعضای دفتر ریاست جمهوری در ۸ نوبت از اواخر سال ۱۳۶۱ تا اردیبهشت ۱۳۶۲ صورت گرفته است.

جلسات تفسیر سوره حشر نیز، در دوران ریاست جمهوری معظم‌له در ۱۰ جلسه از هجدهم تیرماه تا بیست و سوم مهرماه ۱۳۶۲ برگزار شده و کتاب حاضر، متن ویراسته جلسات مذکور است.

جلسات تفسیر سوره حمد، در دوران رهبری معظم‌له با حضور دانشجویان از پانزدهم اسفند ۱۳۶۹ تا هجدهم اردیبهشت ۱۳۷۰ در حسینیه امام خمینی [☞] برگزار شده است و این کتاب، برآیند جلسات مذکور است که به‌همت انتشارات انقلاب اساهمی به زیور طبع آراسته شده است.

کتاب تفسیر سوره حشر، قبل از رونمایی، در نمایشگاه کتاب تهران امسال عرضه شده که عنوان دومین کتاب پرفروش این نمایشگاه را از آن خود کرده است.

چهار کتاب جدید تفسیری امام خامنه‌ای رونمایی شد

دبیر شورای عالی حوزه علمیه خراسان افزود: در واقع، ایشان فرهنگ قرآن را به‌خوبی درک کرده و بر اساس این آگاهی به تفسیر می‌پرداختند. وی ابراز کرد: این تفسیرها بر اساس حرکت امام خمینی [☞] و انقلاب اسلامی بود که البته بعدها آن را درک کردیم و به این نتیجه رسیدیم. حجت‌الاسلام والمسلمین فرزانه گفت: تفسیر قرآن توسط ایشان با نگاه به آینده و برای ورود به مبارزه و بینش و روحیه مبارزاتی داشتن بود. گفتنی است، استاد قرائتی، تولیت آستان قدس رضوی، مدیر حوزه علمیه خراسان و استاندار خراسان رضوی، از این کتاب‌های تفسیری رونمایی کردند.

لازم به ذکر است، طبق اعلام در این جلسه، کتاب‌های تفسیری مقام معظم رهبری شامل: ملک، متافقون، صف و طلاق نیز تا آخر سال آماده چاپ می‌شود.

کتب تفسیری حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای شامل: سوره‌های حمد، بقره، حشر و جمعه، ۱۸خرداد به‌همت انتشارات انقلاب اسلامی وابسته به دفتر حفظ و نشر آثار معظم‌له، در محل دانشگاه علوم اسلامی رضوی رونمایی شد.

به گزارش خبرگزاری حوزه از مشهد، در این مراسم استاد قرائتی، رئیس ستاد اقامه نماز کشور ابراز کرد: تفسیر قرآن را با فضای روز جامعه تطبیق دهیم و بیان کنیم؛ قرآن علم است و به‌همین علت، باید آن را در زندگی امروز خانواده و جامعه عملیاتی کرد.

حجت‌الاسلام والمسلمین محمدباقر فرزانه هم، در جلسه رونمایی از این کتب تفسیری، با اشاره به خاطره خود از جلسات تفسیر مقام معظم رهبری در مشهد، گفت: تفاوت‌های عجیب و ویژه‌ای تفسیر ایشان با دیگر تفاسیر داشت و آنچه می‌شنیدیم، از دیگران نشنیده بودم.